

Qul Ətayinin “Leyli və Məcnun” Məsnəvisində Nizami Ənənəsinin İzləri Traces of Nizami’s Tradition in Gul Atayi’s “Leyli and Majnun” Mathnawi

[Məsumə Rzayeva](#)

E-mail:

mesume92@hotmail.com

Tel: +994 51 777 07 33

Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə: Məqalədə Qul Ətayinin qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” məsnəvisi ilə Nizami Gəncəvinin eyniadlı poeması müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Araşdırmada hər iki əsərin süjeti, poetik dili, obrazlar sistemi və məzmun xüsusiyyətləri baxımından oxşar və fərqli cəhətlərinə diqqət yetirilmişdir. Bu mövzu Azərbaycan ədəbiyyatında klassik irsin dərkində, xüsusilə Nizami məktəbinin davamçılarının poetik dünyagörüşünün müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ətayı irsinin müqayisəli tədqiqi həm Nizami ənənəsinin inkişaf istiqamətlərini, həm də XIII–XV əsrlər Azərbaycan ədəbi mühitində baş verən üslubi və məzmun yeniliklərini üzə çıxarır.

Ətayinin poetik təxəyyülündə xalq mədəniyyəti, gündəlik həyat hadisələri və mənəvi-etik dəyərlər daha qabarıq şəkildə əks olunur. Müəllif hər nə qədər Nizamidən və digər klassik şairlərdən bəhrələnsə də, poemaya əlavə etdiyi yeni epizodlar və orijinal obrazlar onun fərdi yaradıcılıq yanaşmasının nümunəsidir. Şairin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi, yalnız klassik mənbələrə istinad etməklə kifayətlənmir, həm də xalq təfəkkürünü, gündəlik həyat tərzini, inancları və mənəvi dəyərləri poetik simvollar vasitəsilə ifadə edərək əsəri daha canlı və ictimai baxımdan yaxın bir məndə çevirir. Ətayı Məcnunun eşq yolundakı əzabını, xalq inancları ilə vəhdətdə təqdim edərək, klassik Şərq poeziyasında fərqli və yenilikçi mövqe tutur. Onun təqdimatında eşq təkcə ilahi bir məqsədə deyil, həm də insanın cəmiyyətlə, adət-ənənə ilə münasibətinə işarə edən kompleks bir mənəvi prosesdir. Məqalədə bu paralellər və fərqliliklər əsasında Ətayinin Nizami ənənəsinə tənqidçi deyil, yaradıcı şəkildə yanaşdığı və həmin irsi orijinal məzmunla zənginləşdirdiyi qənaətinə gəlinir. Aparılan təhlillər göstərir ki, Ətayinin “Leyli və Məcnun”u Nizami ənənəsinə təkrarlamır, əksinə, onu yenidən mənalandırır və xalq dünyagörüşünə uyğunlaşdırır. Bu yanaşma Azərbaycan klassik ədəbiyyatında ənənə və yenilik münasibətlərinin öyrənilməsi baxımından yeni elmi nəticələr ortaya qoyur

Açar sözlər: *Ətayı, Nizami, Leyli və Məcnun, məsnəvi, müqayisə*

Məqalənin gəldiyi
tarix/Received: 26.05.2025

Qəbul tarixi/Accepted:

20.11.2025

Nəşr tarixi/ Available Online:

24.12.2025

Abstract: The article presents a comparative analysis of Gul Atayi’s mathnawi “Leyli and Majnun” and Nizami Ganjavi’s poem of the same name. The study focuses on the similarities and differences between the two works in terms of plot, poetic language, system of characters, and thematic features. This topic is significant for understanding the perception of classical heritage in Azerbaijani literature, particularly for identifying the poetic worldview of Nizami’s followers. The comparative study of Atayi’s heritage reveals not only the developmental directions of the Nizami tradition but also the stylistic and thematic innovations that took place in the Azerbaijani literary milieu of the 13th–15th centuries.

In Atayi’s poetic imagination, folk culture, daily life, and moral-ethical values are expressed more vividly. Although the poet was inspired by Nizami and other classical masters, the new episodes and original characters he introduced reflect his individual creative approach. Atayi’s “Leyli and Majnun” not only draws upon classical sources but also integrates folk mentality, everyday life, beliefs, and moral values through poetic symbols, turning the work into a more dynamic and socially grounded text. By portraying Majnun’s suffering in harmony with folk beliefs, Atayi occupies a distinctive and innovative position in classical Eastern poetry. In his interpretation, love is not only a divine goal but also a complex spiritual process that reflects human relations with society and tradition.

The analysis shows that Atayi’s “Leyli and Majnun” does not merely reproduce Nizami’s tradition but reinterprets and adapts it to the folk worldview. This approach offers new insights into the study of the relationship between tradition and innovation in Azerbaijani classical literature.

Keywords: *Atayi, Nizami, Leyli and Majnun, mathnawi, comparison*

Giriş / Introduction: Sevgi, bəşəriyyətin mənəvi dünyasının ən əhəmiyyətli və mürəkkəb mövzularından biridir. Qədim zamanlardan bəri insanlar sevgini anlamağa, dərk etməyə və onu əks etdirməyə çalışmışlar. Şərq ədəbiyyatında məhəbbət, yalnız bəşəri hiss deyil, həm də ilahi kamilliyin ifadəsi kimi təsvir olunmuşdur. Bu mənada Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması təkcə Azərbaycan deyil, ümumilikdə Şərq ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri hesab olunur. XII əsrdə yazılmış bu poema, sevginin həm ilahi, həm də dünyəvi səviyyələrdə dərkini təqdim edərək ədəbiyyat tarixində əbədi bir yer qazanmışdır.

Nizami Gəncəvi tərəfindən yaradılan bu möhtəşəm əsərin təsiri əsrlər boyu davam etmiş, müxtəlif xalqlar və ədiblər onun mövzusu və fəlsəfəsindən ilhamlanaraq öz bədii əsərlərini yaratmışlar. Osmanlı təzkirələri üzərində apardığımız araşdırmalar dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin poeziyasının Osmanlı ədəbiyyatının formalaşmasına və inkişafına böyük təsir göstərdiyini ortaya çıxarmışdır. Bir çox Osmanlı şairləri Nizami yaradıcılığının vurğunu olmuş, onun əsərlərini tərcümə etmiş, onun təsiri ilə şeirlər yazmış, öz şeirlərində onu ehtiramla yad etmişlər (Musalı, 2009, s. 82). Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Hatifi, Əlişir Nəvai, Behişt, Həmdullah Həmdi, Həqiri, Sevdəyi, Larəndəli Həmdi, Məhəmməd Füzuli kimi şairlər də bu ənənəni davam etdirən sənətkarlar olmuşlar. Onlardan biri də Azərbaycan şairi Qul Ətayidir. Ətayı “Leyli və Məcnun” poemasını Nizaminin təsiri ilə yazmağına baxmayaraq öz dövrünə və coğrafi şəraitinə uyğun yeniliklərlə zənginləşdirmişdir. Ətayinin əsəri, həm Azərbaycan türkcəsinin xalq ruhunu əks etdirən dil xüsusiyyətləri, həm də yeni motiv və epizodlarla seçilərək özünəməxsus bir əsərə çevrilmişdir.

Əsas hissə/Main part

Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin formalaşmasında türk xalqlarının klassik ədəbiyyat yaratma gücünün zaman-zaman fars ədəbi təsirinə bağlanaraq kölgədə qalması, XIX əsrdən etibarən geniş yayılan oriyentalist və milliyətçi nəzəriyyələrlə bağlıdır. Halbuki, Orta əsrlərdə farsdilli ədəbiyyatın əsas yaradıcıları çox vaxt türklər olmuş, bu ədəbi mühit türk hökmdarlarının himayəsində inkişaf etmişdir. Bu mənada “İran klassik ədəbiyyatı varsa, onu da türklərə borcludur” fikri son illərdə qəbul olunan elmi mövqedir (Şentürk & Kartal, 2004, s. 5). Bu yanaşma kontekstində Nizami Gəncəvi və Ətayinin qələmə aldıkları “Leyli və Məcnun” poemalarının müqayisəli təhlili, təkcə fərdi sənətkar üslublarını deyil, həm də türk klassik düşüncə və poetikasının fars ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqəsini, bədii, fəlsəfi və mədəni səviyyədə daha dərinlən anlamağa imkan verir. Belə bir müqayisəli yanaşma, yalnız iki sənətkarın fərdi yaradıcılıq estetikasını deyil, həm də müxtəlif ideoloji, siyasi və mədəni kontekstlərdə formalaşmış ədəbi ənənələrin bir-biri ilə necə qovuşduğunu və ya fərqləndiyini üzə çıxarmağa kömək edir. Nizamidən fərqli olaraq Ətayinin poeması daha sadə, xalq mədəniyyətinə yaxın bir üslubda yazılmışdır. Bununla yanaşı, Ətayinin əsərində köçəri xalq mədəniyyətinin izləri, xalq inancları və gündəlik həyat elementləri geniş şəkildə təsvir olunmuşdur. Bertels qeyd edir ki, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin teması sufi şairlərinin diqqətini daha çox cəlb etmiş və onlar Məcnunun eşqini ilahi eşq kimi izah etmişlər (Bertels, 1940, s. 81). Belə ki, Ətayı də eyniadlı poemasında Məcnunu təsəvvüfi eşqin bir təmsilçisi kimi qələmə vermişdir (Ləvənd, 1959, s. 324). Bu əsərlərin müqayisəli təhlili, Şərq ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərində sevginin necə dərk edildiyini və ifadə edildiyini başa düşmək üçün mühüm məlumatlar təqdim edir. Nizaminin bu cür yozumları onun poetikasında eşqin yalnız fərdi duyğu deyil, həm də Allah qovuşma yolunda bir vasitə olduğunu göstərir. Zəhra Allahverdiyevanın fikrincə, rus şərqşünası Aqafangel Krımski özünün inqilabdan əvvəlki araşdırmalarında Nizaminin yaradıcılığında mistik dünyagörüşü və Allaha duyulan ilahi məhəbbəti ön plana çıxarır. (Allahverdiyeva, 2017, s. 56)

Nizamidən fərqli olaraq hadisələri daha yığcam şəkildə qələmə alan və əsərin bəzi hissələrində müəyyən dəyişikliklər edən şairin Azərbaycanlı tədqiqatçısı alim Nüşabə Araslı qeyd etmişdir ki, şair özünəqədərki “Leyli və Məcnun”ların bir çox məzmun hissələrindən də faydalanmış, yeni məzmun əlavələri ilə əsərinin orijinal alınmasına çalışmışdır (Araslı, 2002, s. 62). Leylinin yolunu itirib su başında Məcnunla qarşılaşmağı, atasının yasında Məcnuna yemək verməməsi, Qeysin Leyliyə elçi getməyi atasından istəməsi, Məcnunu axtaran atasına yolda ovçunun kömək etməsi Nizami “Leyli və Məcnun”unda fərqli şəkildə təqdim olunmuşdur. Bünyamin Tetik qeyd olunan epizodların Hatifinin, Caminin və ya bu şairlərin eyniadlı məsnəvilərindən bəhrələnmiş başqa şairlərin əsərlərindən təsirlənərək yazıldığını bildirmişdir (Tetik, 2022, s. 199). Lakin ümumilikdə əsərə nəzər yetirdikdə Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin təsiri ilə yazıldığını aydın şəkildə anlamaq mümkündür.

Ətəyi özündən əvvəl “Leyli və Məcnun” adlı məsnəvi yazan şairlərdən bəhrələnməsinə baxmayaraq özünün qələmə aldığı əsərə yeniliklər gətirməkdən çəkinməmişdir. Şair sələflərindən fərqli olaraq kişi və qadın bərabərliyini də nəzərə alıb əsərdə Məcnundan bəhs etdiyi qədər Leylidən də bəhs etmişdir. Məcnunun atası ilə yanaşı Leylinin atasının da övlad həsrəti çəkməyi:

Leyli atasına dəxi kirdigar

Qız verdi kim ana pərvərdigar (Ətəyi, s. 4)

Leylinin Məcnunla eyni yaşda olmağı:

Ta ki onlar yetdilər on yaşına

Vədə yetdi yenə yar yoldaşına (Ətəyi, s. 4)

Leylini məktəbdən atasının çıxarmağı:

Leyli atası ol hal bildi ani

Gəldi evinə apardı Leylini (Ətəyi, s. 6)

Qeysin atasının Leyliyə iki dəfə elçi getməyi:

Leyli atasına göndərdi kişi

Didi niçün demiş ol yetməz işi

Diməsin zinhar bu sözü dəxi dir

Yoxsa del bir yerdə olur yağı dir

Çünki bənzitməz bu iş işdən yəraq

Yetməyən sözü deməyə yaxşıraq

Leyli atası cəvab andan didi

Ol sözü bilmişdi namus eylədi

Suci getdi süngünə dönə-dönə

Leylini virmədi axır Məcnuna

Genə bir gün Məcnun atası özi

Dilədi Leyli atasından qızı

Leyli atası yenə qız virmədi

Virmənəm qız, oğlun dəlüdir didi (Ətəyi, s. 7)

Ətəyi Nizamidən fərqli olaraq burada Leylinin atasının etirazının səbəbini ilk mərhələdə namus məsələsi ilə izah etmiş, ikinci mərhələdə isə klassik ənənəyə sadıq qalaraq Məcnunun dəliliyini əsas göstərmişdir. Tədqiqatçı Bünyamin Tetik Abd Əl Maqsuda istinadən bu mövqeni izah edərək qeyd edir ki, “aşıq olan və haqqında şeirlər söylənən qadının həmin şəxslə evlənməsi onun namusunun kirli olmağı və bu səbəbdən də evlənərək bunu örtbas etməsidir. Lakin bu halda qızın başqa biriylə evləndirilməsi onun məsum və pak olduğunu sübut edir” (Tetik, 2022, s. 204) (Maksoud, 2004, s. 36). Ətəyi Leylinin atasının etiraz motivini bu yanaşma fonunda təqdim etsə də,

Nizamidə bu məqam daha çox ictimai status və ağıl itkisi ilə əsaslandırılır. Bununla yanaşı, Nizaminin əsərində Leylinin atası qızını Məcnuna verməkdən boyun qaçırdıqda, Məcnunun atası oğluna qəbilədən başqa bir qızla evlənməyi tövsiyə edir. Bu hissəni Ətayı ixtisar edərək əsərə daxil etməmişdir. Həmçinin, Leyliyə elçi getmək təşəbbüsü Nizamidə Qeysin atasına aid edildiyi halda, Ətayidə bu qərar bilavasitə Qeymə məxsusdur

Məcnun ol dəm öz atasına didi
Leylini algil mənimçün söylədi (Ətayı, s. 6)

چون قصه شنید قصد آن کرد کز چهره گل فشاند آن گرد
آن در که جهان بدو فروزد بر تاج مراد خود بدوزد
(Алескер-заде & Бабаева, 1965, s. 130)

Əhvalatı eşidib bu qərara gəldi ki,
Gülünün üzündən o tozu silsin
Dünyanı işıqlandıran o incini
Öz murad tacına tiksin (Əlizadə, 1981, s. 71)

Bu dəyişikliklər Ətayinin süjetdə apardığı şüurlu redaktəni və qəhrəmanların təşəbbüskar obrazlarını fərqli şəkildə qurmaq istəyini göstərir.

Ətayinin əsərində süjetə daxil etdiyi epizodlar və obrazlar da onun Nizami irsinə fərddi və yaradıcı yanaşmasının göstəricisidir. Məcnunun su başında Leyli ilə qarşılaşması, atasının ölümünün geniş təsviri, Məcnunu diləndirən qoca qarının daha əvvəl bir əsiri diləndirməsi, Qeysin dəliliyinin əsas səbəbi kimi Leylinin atasının qızını ona verməməsinin göstərilməsi, Məcnunun Leylini görmək məqsədilə qarı ilə birgə onun yaşadığı bölgəyə yollanması, Leylinin qəbiləsinin Məcnunu axtarmağa gəlməsi və Leylinin atası və əri üçün əhsan yeməyi paylaşması kimi motivlər Nizamidə yer almayan, lakin Ətayinin əsərinə əlavə etdiyi səhnələrdir. Bu hissələr həm süjetin dinamikliyini artırır, həm də xalq inancları və sosial davranış modelləri ilə zənginləşdirilmiş bədii atmosfer yaradır. Bundan əlavə, Ətayidə fərqli şəkildə təqdim olunan obrazlardan biri də Zeyddir. Nizamidən fərqli olaraq o əsərdəki Zeyd surətini Məcnunun dayısı kimi təqdim etmişdir

Məcnunun bir dayısı Zeyd varidi
Könli anun Məcnunilən yar idi (Ətayı, s. 96)

Ətayı Məcnunun Kəbədən qayıtdıqdan sonra dayısı Zeydin onu ziyarət edib atası barədə xəbər verdiyini, Nizami isə Zeyd obrazını Qeymə tək eşqindən məcnun olmuş bir gənc kimi qələmə verərək onunla ilk dəfə Leylinin tanış olduğunu, Leylidən Məcnuna və Məcnundan Leyliyə məktub apararaq onların bir-birinin halından xəbər tutmağına vəsilə olduğunu qeyd etmişdir.

زان سوختگی که در جگر داشت لیلی ز شرار او خیر داشت
که گه بر خویش خواندی او را بنواختی و نشانندی او را
پرسیدی از و نشان آن کار او گفتی و این گر یستی زار
چندان بوفای او نظر کرد کز زار دل خودش خبر کرد
وقتی که بدوست داد پیغام او برد پیام آن دلارام
(Алескер-заде & Бабаева, 1965, s. 445)

Ciyərində o od ki, yanırdı
Şöləsindən Leylinin xəbəri var idi
Hərdənbir onu öz yanına çağırır
Oturdur, təsəlli verirdi

Onun müsibəti barədə sual verir
O deyir, bu xısm-xısm ağlayırdı
Onun vəfasını o dərəcədə gördü ki,
Ürək sirrini ona açıb söylədi
Haçan ki, dostuna sifariş göndərirdi
O dilbərin sifarişini aparardı (Əlizadə, 1981, s. 210)

Ətəyin "Leyli və Məcnun" məsnəvisində Zeyd obrazı sadəcə Məcnunun dayısı kimi təqdim olunmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda Məcnunla anası arasında vasitəçi rolunu da yerinə yetirir. Zeyd Məcnunun xahişi ilə onun anasını gətirir, lakin ana oğluna etdiyi təsirli nəsihətlərin nəticə vermədiyini görüb ondan halallıq istəyərək geri döner. Bu epizod yalnız Məcnunun ailə mühitindəki münasibətlərini deyil, həm də onun eşq yolundakı tənhalığını və bütün dünyadan üz döndərməsini göstərmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nizami ilə müqayisədə Ətəyi bu cür münasibətləri daha çox konkret dialoqlar vasitəsilə çatdırmağa çalışmışdır. Bu fərqlilik atası tərəfindən Məcnunun Kəbəyə aparılması epizodunda da özünü göstərir. Nizami bu hissəni daha ətraflı və simvolik şəkildə təsvir edərkən Ətəyi həmin səhnəni daha müxtəsər şəkildə təqdim etmişdir.

Leylinin İbn Sələmlə tanış olub evlənməsi də Nizamidə aydın şəkildə təsvir olunmuşdur. Varlı və arxası güclü olan İbn Sələm bağa gedən Leylini yolda görüb aşiq olur və elçi gedərək onun ata və anasından razılıq alır. Lakin onlar Leylinin zəiflikdən xəstə olduğu bəhanəsi ilə bu işin təkəcə o sağaldıqdan sonra baş tutacağını deyirlər. Nofəl ilə olan döyüşdən xəbər tutduqda isə ona edilən vədə tələsərək padşahlıq təmtərağı ilə Leyliyə elçi göndərərək müxtəlif cür hədiyyələr verməklə atasına razılaşmaqdan başqa çarə qoymayı. Ətəyi isə Leyliyə elçi düşməsi hadisəsini xeyli qısaldaraq demək olar ki, İbn Sələm haqqında məlumat verməmişdir. O əvvəlcə Leylini ərəb bir kəndxudanın istədiyini və razılıq alaraq nişanlandıqlarını bildirmiş lakin bu kəndxuda barəsində heç bir şey söyləməmişdir. Daha sonra isə İbn Sələmin Leylini qəbiləsindən götürərək ona yeddi gün yeddi gecə toy etdiyini qeyd etmişdir. Leyliyə elçi gələn ərəb kəndxuda güman ki, Nizaminin Leylisinə ilk dəfə elçi düşən İbn Sələm bir işarədir. İki obrazın da varlı bir ərəb olmağı, Ətəyin bu iddiasını gücləndirir. Əsərdə hadisələri ixtisar edən şair İbn Sələm obrazı haqqında da ərəb kəndxuda deyə bəhs etməklə kifayətlənmişdir. Həmçinin Ətəyin İbn Sələm obrazı Nizaminin eyniadlı obrazından xarakter cəhətdən də çox fərqlənir. Nizaminin əsərindəki İbn Sələm Leyli ilə evlənmək üçün hiyləyə əl atır, Leylinin atasına dilli-dilavər bir elçi göndərərək, xəzinələr bağışlayaraq onu razı salır, toydan iki gün sonra Leyliyə yaxınlaşmaq istəyərkən onun silləsi İbn Sələmi yerə yıxır. Ətəyin İbn Sələm obrazı isə Leyli ilə daha mülayim rəftar edir, toy gecəsi onun Məcnunu sevdiyini bildikdə taleyi ilə barışaraq Leyliyə "artıq ömrümüz belə olsun, bir evdə dost, yoldaş olaq" deyir.

Ətəyin "Leyli və Məcnun" məsnəvisini digərlərindən ayıran başqa bir məqam isə şairin əsərdə "cuni" adlı quşa xüsusilə yer verməsidir. Məcnun ətrafına toplaşan heyvanlardan biri olan cununin daim yanında olaraq onu öpüb, bəgırına basırdı. Şair Məcnunun yarından ayrı qaldığına görə Allahın ona bu quşu nəsib etdiyini bildirmişdir. Bugünə qədər yazılmış "Leyli və Məcnun" əsərlərində bu quşun adını heç bir şair çəkməmişdir. Məsnəvidə Allahın adını tez-tez çəkib, dini motivlərə yer verən şair İmam Hüseynin adını zikr etdiyi cuni quşunu Məcnunla həmdəm etmişdir (Tavus, 2007, s. 36)

Bir cunicik cümlədən şadan durur
Məcnunun yanında daim ol durur
Quçaridi Məcnun onu qoynuna
Gah öpərdi gah alurdu boynuna
Gərçi Məcnun yardan ayrılmış idi

Allah ona uş muni vermiş idi (Ətayı, s. 89)

Nizaminin Məcnunu isə özünə ahunu həmdəm bilərək onun daim başını tumarlayıb, gözlərindən öpərdi.

زان جمله آهوان چالاک بود آهوکی عجب شغیناک
بازی کن و چابک و طرب ساز مالیده سرین و گردن افراز
مجنون که بر آهوان نظر داشت با و نظری تمامتر داشت
او را بر خویش خواند پیوست هر ساعت سود بر سرش دست
چشمش همه روز بوسه میداد میکرد ز چشم دلستان یاد
(Алескер-заде & Бабаева, 1965, s. 323)

O çevik ahular içərisində
Səs-küy salan qəribə bir balaca ahı vardı
Oynağan, cəld-çevik, şadlandırıcı
Sağrısı hamar, boynu dik idi
Ahulara göz qoyan Məcnunun
Ona daha çox meyli vardı
Həmişə onu yanına çağırır
Hər saat başına əl çəkərdi
Bütün günü gözündən öpər
Könlünü ovlayanın gözünü xatırlayırdı (Əlizadə, 1981, s. 158)

Nizaminin yaratdığı Məcnun obrazı ahuda Leylini gördüyü üçün onunla arasında xüsusi bir bağ vardır. Ətayı isə cuni, yəni “qaraqarın bağıraqara” adlı quşla yoldaş olan Məcnunun sevgisinə qovuşa bilmədiyini üçün bağıraqara olduğunu vurğulayaraq onun daha bədbin ruhda olduğunu nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

Ətayı Məcnunun ovçunun toruna düşən canlıları xilas etməsi motivini Nizami ilə oxşar şəkildə işləsə də, bu epizodları daha müxtəsər və fərqli poetik çalarlarla təqdim etmişdir. Şair ilk dəfə Məcnunun bir ovçunun toruna düşmüş ahunu xilas etməsini Nizami ilə eyni motiv üzərində qurur, lakin təsviri daha qısa və konkret tutaraq süjetin axıcılığını qoruyur. İkinci dəfə isə Ətayı bu motivi fərqli şəkildə yenidən işləyərək, Məcnunun ovçunun tələsinə düşmüş bir qulanı xilas etməsini təsvir edir. Bu isə Nizamidə yer alan maral obrazı ilə müqayisədə həm heyvanın simvolikasını dəyişdirir, həm də Məcnunun təbiət və canlılara münasibətinə yeni bir mənalandırma qatır.

Poemanın xronoloji ardıcılığına görə ovçuların əlindən ovları xilas edən Məcnun qarğa ilə su başında söhbət edir. Nizami bu hadisəni daha geniş şəkildə verərkən, Ətayı qısa şəkildə qələmə almağı üstün bilmiş, Məcnunun qarğa ilə söhbətini iki beyt ilə sonlandırmışdır.

Ətayı həmçinin Nizaminin eyniadlı poemasında olmayan Leyli ilə Məcnunun su başında qarşılaşması bölümünü əsərə əlavə etmişdir. Məcnunun Leylini görmək ümidi ilə onun qəbiləsinin köç etdiyi Nəcd dağının ətəklərinə gedib su başında gözləməsi, onunla orada qarşılaşdıqdan sonra Leylinin söz-söhbətdən qorxub başqa vaxt gələcəyini deməsi, qayıtdıqda isə on iki il ötüb keçməsi, Məcnun başında leyləyin yuva qurması Nizami “Leyli və Məcnun”unda olmayan hissələrdir. Lakin əsərin mətnindəki hadisələrin xronoloji ardıcılığına diqqət yetirdikdə Ətayinin qələmə aldığı bu hissə ilə Nizaminin poemasında olan “Qarının Məcnunu Leylinin mənzilinə aparması” epizodu üst-üstə düşür. Ətayı də həmçinin əsərə əsirin boynuna ip bağlayıb pul qazanmağa çalışan qarının hekayəsini əlavə etmişdir. Bu epizod Nizaminin poemasındakı hekayə ilə oxşarlıq təşkil etsə də bir çox fərqlər nəzərə çarpır. Nizami boynuna ip bağlanmış dilənçinin əslində qarının yoldaşı olduğunu, Məcnunun dərvişin yerinə keçib qarını ilə yurddan-yurda dolanıb Leylini axtarmağını, Leylinin qarısına çatdıqda

isə ah-zar etdiyini qeyd etmişdir. Ətayı isə bir çox dəyişikliklər edərək bu hadisəni özünəməxsus şəkildə oxuculara təqdim etmişdir. Əvvəla qadının diləndirdiyi əsirin məqsədi pul dilənib azad olmaq idi. Məcnun onun azadlığına vəsilə olub qadının ipini boynuna keçirdikdə məqsədinin Leylini tapmaq olduğunu açıq-aşkar qarışa bildirmişdir. Onlar ulusları gəzib Leylini axtararkən onun qapısına çatırlar və Məcnunun Leyli ilə görüşü baş tutur. Leyli onu əsirlikdən azad edir və onların söhbəti bitdikdən sonra Məcnun təskinlik tapıb geri qayıdır. Nizami Leylinin İbn Səlamla evlənməzdən əvvəl “Qarının Məcnunu Leylinin mənzilinə aparması” epizodunu qələmə almışdır. Ətayidə isə Məcnun dərviş olub Leylinin qapısına gələndə Leyli artıq İbn Səlamla evlənmişdi.

Şair Leylinin evlənməsi xəbərini Məcnuna çatdıran şəxs və onun bu xəbəri Məcnuna çatdırmaqda məqsədi barədə məlumat verməmişdir. Nizamidə isə dəvə üstündəki adam Məcnuna xəbəri çatdırarkən Leylinin əri ilə nə qədər xoşbəxt olduğu yalanını da ona söyləyir. Ətayı Məcnunun dərviş olub Leylinin qapısına getdikdə onun vəziyyəti barədə sual verdiyini belə qeyd etmişdir

Qız mısın, gəlin misin ta sən bacı?

Ey əzizi dərvişin başı-tacı (Ətayı, s. 49)

Nizamidən bəhrələnərək qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” məsnəvisində süjetə yeniliklər gətirməyə meyilli olan Ətayı, sələfinin əsərində mövcud olmayan bəzi məqamları əlavə etməklə əsərin strukturunu və məzmun yükünü daha da zənginləşdirməyə çalışmışdır. Bu baxımdan, Ətayinin təqdimatında iki aşiqin bir-birlərini görməsi təkcə bir neçə təsadüfi qarşılaşma ilə məhdudlaşmır, həm də müəyyən məqsəd və niyyət çərçivəsində baş verən hadisələr fonunda təqdim olunur. Müəllif aşiq və məşuqənin zaman-zaman ya təsadüfən, ya da bilərəkdən bir-birlərini görməyə nail olduqları müxtəlif səhnələr yaratmaqla əsərin dramatik gərginliyini və emosional təsir gücünü artırmışdır. Bu kontekstdə xüsusilə Leylinin dəvəsinin yolunu itirməsi və bu səbəbdən Məcnunla qarşılaşması səhnəsi diqqətəlayiqdir. Sözügedən epizod Nizamının eyniadlı poemasında yer almasa da, Ətayı tərəfindən süjetə daxil edilərək qəhrəmanların hissi yaxınlığını və taleyin iradəsi ilə baş verən görüşlərini daha canlı və poetik şəkildə təqdim edir. Bu kimi əlavələr Ətayinin yalnız mövcud irsi təkrar etmədiyini, əksinə, onu özünəməxsus bədii təxəyyülü ilə genişləndirdiyini göstərir.

Məsnəvidə diqqət çəkən obrazlardan biri də Məcnunun atası Seyyid Amiridir. O, Məcnunu əsər boyunca iki dəfə ziyarət etmişdir. Bunlardan birincisi Leylinin qəbiləsinin Məcnunun halından xəbər tutub qeyrət naminə onu axtarmaqlarını eşidən Seyyid Amirinin oğlunu tapmaq üçün dağa çıxmasıdır. Oğlunun yerini ovçudan öyrənən ata onu tapıb, anasının da görmək istədiyini bildirərək evə gətirir. Lakin Məcnun beş gün belə dayana bilməyib geri qayıdır. Atası ikinci ziyarətini isə ölümünə yaxın bir zamanda edərək Məcnunu evə aparmaq istəyir. Məcnunun “Ölüyə qoy bəndə mənə sal git, Mənə ölmüş bil, ey babam, sal və git” sözlərindən sonra atası halallıq istəyib geri qayıdır. Nizamının eyniadlı məsnəvisində qələmə aldığı bu epizoddan Məcnun “Mən ölüyəm, ölüdən nə çıxar” sözləri ilə atasına cavab verir. Hər iki məsnəvidə hadisə axını ümumi oxşarlıqlar nümayiş etdirsə də, Ətayinin süjet xəttində apardığı məzmun və forma dəyişiklikləri əsərlərin tam eyniləşdirilməsinə imkan vermir.

Hər iki əsərin süjet xəttinin gedişatına təsir edən əsas obrazlarından biri də Nofəl surətidir. Nizami kimi Ətayı də Nofəli oxuculara təqdim edərkən onun dövlətli, sözü keçən bir xeyirxah şəxs olduğunu vurğulamışdır. Nizami Nofəlin dağda ov ovlayarkən Məcnunu görüb onun haqqında məlumat almasını qeyd edir, Ətayı isə onun əvvəlcədən Məcnunun sorağını xəbər aldığını lakin heç vaxt görmədiyini bildirmişdir. Dağda ova çıxdığı zaman isə beli bükülmüş birini gördüyünü və ona bu şəxsin Məcnun olduğunu söylədiklərini şair qeyd edir. Ətayı Nizami kimi Nofəlin iki dəfə vuruşduğunu lakin heç bir nəticə vermədiyini bildirir, ikinci döyüş zamanı Leylinin atasının sözləri ilə razılaşaraq Leylini Məcnuna almaqdan əl çəkir. Nizamidə Leylinin atası

بُرْم سر آن عروس چون ماه
تا باز رهم ز نام و ننگش
در پیش سگ افکنم در این راه
آزاد شوم ز صلح و جنگش
(Алескер-заде & Бабаева, 1965, s. 227)

O ay kimi qızın başını kəsərəm
Yol üstündəki itin qabağına ataram ki,
Onun adı və rüsvayçılığından qurtarım
Sülhündən və savaşımdan da azad olum (Əlizadə, 1981, s. 116)

-deyərək Nofəli hədələyir. Ətayidə isə Nofəl Leylinin atasının

İmdi məni, həm qızı öldür bugün
Virmə ana bağruma qoyma düğün (Ətayı, s. 27)

sözləri ilə razılaşıb Leylini atasına geri qaytarır. Nizami Nofəlin Leylini əsir almazdan əvvəl onun atası ilə danışıb ortaq bir fikrə gəldiyini qeyd etdiyi halda, Ətayı Nofəlin Leylini artıq əsir götürdüyünü və atasının əsaslı sözlərindən qənaətə gələrək onu azad etdiyini deyir.

Əsər boyunca Leyli ilə Məcnun bir dəfə məktublaşmışlardır. Bu hadisə təsadüf nəticəsində Leyli ilə Zeydin su başında qarşılaşmağıdır. Nizaminin məsnəvisində isə Leylinin təsadüfən rastlaşdığı şəxs haqqında məlumat yoxdur. Bu epizod iki əsərdə də kiçik fərqlərlə özünü göstərir. Nizamidən fərqli olaraq Ətayidə Leyli söz-söhbətdən qorxduğuna görə Zeydə özünün kim olduğunu demək istəmir. Hər iki əsərdə də Leylinin məktubunun mövzusu eynidir: “Məcnunun necəliyi, atasına başsağlığı, əri ilə olan münasibəti, qadın və kişi haqqında”. Nizaminin obrazı Məcnun cavab məktubunda şikayətnamə yazdığı halda Ətayı əsərində bunu dəyişmişdir. Ətayidə Məcnun cavab məktubunda Leylinin halını soruşub qəmdən şikayət edir və onun evliliyi haqqında söhbət açır.

Hər iki poemada olan digər bir epizod isə Leylinin Məcnunu görmək üçün xəbər göndərməsidir. Ətayı Leylinin pir çağırır onun vasitəsilə Məcnunla əlaqə saxladığını, Nizami isə yoldan keçən yaşlı bir kişi olduğunu demişdir. Nizaminin Leylisi qocanın Məcnunun yanına getməyi üçün öz sırğalarını verdiyini, Məcnun üçün isə paltar qoyduğunu qeyd etmişdir. Şair qocanın paltarları Məcnuna çatdırdığı halda sırğalardan söhbət açmır. Burada Leyli sırğaları qocaya, paltarları isə Məcnuna vermişdir. Ətayidə isə Leylinin pirə verdiyi sırğaları Məcnun bağına basır. Məcnunun görüş yerinə gəlib, Leylinin uzaqda durub onunla görüşməkdən imtina etməsi Nizamidə Leylinin ərinə xəyanət etmək istəməməsi, Allahdan qorxması, bu halın eyib sayılması olaraq, Ətayidə isə ərinin ondan şübhələnməsi və Leylinin ehtiyat etməsi olaraq qeyd olunmuşdur.

İbn Səlamın ölümü də hər iki poemada fərqli təqdim olunmuşdur. Nizami İbn Səlamın Leylinin həsrətindən xəstələnib öldüyünü, ölümünün ardından Leylinin adət üzrə iki il yas saxladığını, Ətayı isə xəstəliyin səbəbini söyləmədən İbn Səlamın bir neçə gün içində öldüyünü, yasının on gün davam etdiyini və adət üzrə sadəcə yasin oxulduğunu söyləmişdir. Poemaların ikisində də İbn Səlamın ölüm xəbərini Məcnuna Zeyd çatdırmışdır. Nizami Zeydin xəbəri çatdırarkən “İbn Səlam getdi, ömrünü sənə bağışladı” sözlərinin qarşısında Məcnunun ona gileylənməsini, Ətayı isə Məcnunun Dədə Qorquddan misal gətirərək ölümün hamı üçün olduğunu və heç kimin ölüsünə sevinməyəcəyini bildirmişdir.

Leyli İbn Səlamdan sonra atasının da öldüyünə görə öz qəbiləsinə gedib orada da yas saxlayır və atası üçün ehsan verir. Məcnun onu görmək bəhanəsi ilə ehsandan götürmək istəyəndə Leyli onun qabını çömçə ilə itələyir. Şair bunun mənasını isə Məcnunun dilindən belə vermişdir

Etdi məni özgəni bir görmədi
Andan ötrü saçıdı mana virmədi (Ətayı, s. 126)

Bünyamin Tetik Nizaminin poemasında qeyd olunmamış bu epizodu ilk dəfə eyniadlı əsərində qeyd edən şairin Əbdürrəhman Cami olduğunu bildirmişdir (Tetik, 2022, s. 200). Ətayidən fərqli olaraq,

Cami “Leyli və Məcnun” məsnəvisində Leylinin yoxsullara ehsan payladığı səhnədə Məcnunu görüb onun qabını sındırması epizoduna yer verir. Bu hadisə Cami tərəfindən daha dramatik və sərt formada təsvir olunduğu halda, Ətəyi həmin motivi daha yumşaq və təmkinli şəkildə təqdim edir. Bu fərq, hər iki müəllifin estetik yanaşmalarını və qəhrəmanların psixoloji durumunu ifadə etmək tərzlərini ortaya qoyur.

Vardı Məcnun təbşi aldı getdi dir
Leyli ana gör kim anda netdi dir
Çömçə ilən yudi sildi təbşini
Özgədən seçmək dilərdi çün ani (Ətəyi, s. 126)

لیلی ویرا چو دید و بشناخت
کارش نه چو کار دیگران ساخت
ناداده نصیب ازان طعامش
کفلیز زد و شکست جامش
(جامی, s. 437)

(Leyli onu (Məcnunu) gördü və tanıdı, işi (rəftarı) başqalarının işi kimi olmadı. O yeməkdən ona bir pay vermədən, əlini (qabına) vurdu və kasasını sındırdı)

Ətəyi məsnəvisində digər bir hadisə isə Səlam adlı şəxsin Məcnunun yanına gəlib ona kömək etmək istəməsi, Məcnunun öz eşqi barəsində dediyi sözləri eşitdikdə isə təsirlənərək onun əlini öpməsidir. Nizami Məcnunun yanına gələn şəxsin Bağdadlı Səlam olduğunu qeyd etmişdir. Ətəyidə olan Səlam ilə Nizaminin qeyd etdiyi Bağdadlı Səlam güman olunur ki, eyni obrazlardır. Ona görə ki, Ətəyi onun Məcnuna kömək etmək üçün Bağdad gözəllərinin yanına aparacağı təklif etdiyini bildirir. Lakin Ağah Sirri Ləvənd bu şəxsin Leylinin əri İbn Səlam olduğunu yazmışdır (Ləvənd, 1959, s. 322). Nizami Bağdadlı Səlamın Məcnunu iki dəfə ziyarət etdiyini dediyi halda Ətəyi bu hadisəni ixtisar edərək onun Məcnunu yalnız bir dəfə ziyarət etdiyini qeyd etmişdir.

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” poemasını sevgi mövzusunda bənzərsiz yanaşmaları, yüksək poetik üslub ilə zənginləşdirərək, Ətəyinin Azərbaycan türkcəsi ilə qələmə aldığı əsəri xalq ruhunu əks etdirən sadə, lakin təsirli üslubu ilə seçilir. Ətəyinin poeması yalnız Nizaminin təsiri ilə məhdudlaşmır. O, həm də sələflərinin eyniadlı məsnəvilərinin mövzusunda da bəhrələnərək orijinal bir poema ərsəyə gətirir. Ətəyinin poeması, eyni zamanda, Dədə Qorqud üslubuna bənzər bir yanaşma ilə mədəniyyətlərarası körpü rolunu oynayır.

Nəticə/Conclusion

Bu müqayisə göstərir ki, “Leyli və Məcnun” mövzusu əsrlər boyu şairlər tərəfindən müxtəlif poetik yanaşmalarla işlənmiş və hər dövrün estetik və mədəni tələblərinə uyğun zənginləşdirilmişdir. Qul Ətəyi isə Nizami Gəncəvinin poetik irsini davam etdirərək, əsərini yalnız mövzunun ənənəsinə sadıq qalmadan, həm də öz dövrünün ictimai-mədəni reallıqlarına uyğun şəkildə təkmilləşdirmişdir. Müqayisəli analiz nəticəsində əldə olunan tapıntılar göstərir ki, Ətəyi məsnəvisi həm Nizaminin poetik prinsiplərini qoruyur, həm də əsərin etik, irfani və ədəbi qatlarını yeni perspektivlərlə zənginləşdirir. Beləliklə, bu müqayisə Şərq ədəbiyyatının zəngin irsini daha dərinlən anlamaq və Ətəyi yaradıcılığının Nizami ənənəsi çərçivəsindəki xüsusi yerini müəyyənləşdirmək üçün geniş imkanlar təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Musalı, V. (2009). *Osmanlı təzkiyələrində Azərbaycan şairləri*. “Nurlan” Bakı, 366 səh.
2. Şentürk, A.A., Kartal, A. (2004). *Eski Türk edebiyat tarihi*. Dergâh İstanbul, 536 səh.
3. Bertels, Y. (1940). *Böyük Azərbaycan şairi Nizami*. EAAZF Bakı, 149 səh.

4. Ləvənd, A.S. (1959) *Arap, Fars və Türk edebiyatlarında Leyla ve Mecnun hikayesi*. Türk tarih kurumu basımevi Ankara. 383 səh.
5. Allahverdiyeva, Z. (2017). *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər*. “Elm və təhsil” Bakı. 390 səh.
6. Araslı, N. (2002). Azərbaycan-türk şeirində ilk “Leyli və Məcnun” və onun türk ənənələrinə bağlılığı. Elmi Araşdırmalar (elmi nəzəri məqalələr toplusu), III buraxılış, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Bakı, 233 səh.
7. Tetik, B. (2022). 'Atâyi'nin Leylâ ve Mecnûn'u (Transkripsiyonlu Metin-Karşılaştırmalı İnceleme). (Doktorluq dissertasiyası Ardahan Universiteti). 659 səh.
8. Qul Ətayi. “Leyli və Məcnun”. AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının şəxsi kolleksiyasındakı əlyazmanın foto surəti
9. Abd el Maksoud, B.S.M. (2004). Leylâ ile Mecnûn mesnevisinin Arap, Fars ve Türk Edebiyatı'nda ele alınmış biçimi ve Larendeli Hamdî'nin eseri. (Doktorluq dissertasiyası İstanbul Universiteti). 423 səh.
10. Алескер-заде, А.А и Бабаева, Ф. (1965). *Низами Ганджави «Лайли и Маджнун»*. «Наука» Москва, 603 стр.
11. Əlizadə, M. (1981). *Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun”* (filoloji tərcümə, izahlar, və qeydlər professor Mübariz Əlizadəninidir). “Elm” Bakı, 286 səh.
12. Seyyid ibn Tavus. (2007). İmam Hüseyn (ə)-in həyatı. Tərcümə edən Mahir Bəylərzadə. “Besət” Bakı, 101 səh.
13. عبدالرحمان جامی. (1912). *هفت اورنگ*. تاشکنت: Лит. Яковлева. (Əsər orijinal olaraq 15-ci əsrdə yazılmışdır)